

KRONIKI PSZCZYŃSKIE

Zeszyt I

Pszczyna 2018

Rafał Obetkon

Pszczyńskie wolne państwo stanowe w I połowie XVIII wieku w świetle katastru karolińskiego z lat 1722-1727

Zgromadzony w Archiwum Państwowym w Katowicach oraz jego Oddziale w Pszczynie materiał archiwalny zawiera bogatą dokumentację dotyczącą pszczyńskich miast i wsi zawartą między innymi w urbarzach, aktach i księgach gruntowych, protokołach, dokumentacji uwłaszczeniowej, księgach sądowych czy też księgach ziemskich. Zachowane zbiory dotyczą, w przeważającej większości, dóbr należących do pszczyńskiego dominium. Informacji odnoszących się do majątków rycerskich nie przetrwało do współczesnych czasów zbyt wiele. Mankamentem dla naukowców jest pochodzenie dokumentów, zwłaszcza sprzed XIX wieku, z różnych okresów ich sporządzenia. Ten sam rodzaj źródła zawiera ponadto niejednokrotnie inny zakres danych, co utrudnia kompleksowe badania. Wartościowym uzupełnieniem wymienionej dokumentacji jest przechowywany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu kataster karoliński¹. Spis dochodów mieszkańców Śląska został wykonany na polecenie cesarza Karola VI na mocy reskryptu z 4 XI 1721 roku. Na terenie ziemi pszczyńskiej został przeprowadzony w dwóch etapach. Pierwszy z lat 1722-1723 polegał na samooszacowaniu dochodów przez samych chłopów. W drugiej fazie nastąpiła ich weryfikacja w latach 1723-1727 przez złożoną ze szlachty komisję². Kataster zawiera informacje dotyczące poddanych z wszystkich miast i wsi ziemi pszczyńskiej w tym samym czasie. Dane dotyczą zarówno dominium jak i wsi rycerskich. Pozwala to na poznanie liczby mieszkańców, a także ich nazwisk, statusu i dochodów z poszczególnych działów gospodarki³. Zachowana dokumentacja nie zawiera informacji dotyczących szlachty oraz duchowieństwa.

Zestawienia dla miast zostały w katastrze spisane w 11 działach, a dla wsi w 8. Wspólne rubryki dotyczą użytkowania ogrodów, młynów, urbarza piwnego, hodowli ryb, dochodów z wynaj-

¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, kataster karoliński (dalej: APW, KK), sygn. 186-192.

² W niniejszym tekście autor odwołuje się do danych zweryfikowanych przez komisję.

³ Na materiał dotyczący pszczyńskiego wolnego państwa stanowego składa się 7 ksiąg. Tomy o sygnaturach 186-190 dotyczą 100 osad wiejskich, przy czym jedna wieś mogła składać się z kilku jednostek np. na Bzie z 4 (dotyczy to wsi rycerskich, które z czasem ulegały podziałowi) lub też w danych dotyczących konkretnej wsi ujmowano również dochody z przyległej, niewielkiej wówczas osady np. w Piotrowicach ujęto przychody z Kostuchny i Ligoty. Pozycja 191 dotyczy Pszczyny, a 192 miasteczek: Bierunia, Mikołowa i Mysłowic.

mu, wydobywania i wytopów, użytkowania lasów, hodowli zwierząt oraz wysiewów na polach uprawnych. Specyfikacje dotyczące miast zawierają ponadto informacje na temat czynszu z domów lub mieszkań, porządku winnego, pobieranych przez miasto podatków, ceł, mył, opłat wagowych oraz dochody z działalności rzemieślniczej. Prezentowane w księgach dane są bardzo dokładne i zawierają np. liczbę sztuk karpia jakimi obsadzano stawy wraz z ich nazwami, czy też lokalizację pól lub ich nazwy, na których poszczególni rolnicy dokonywali wysiewów.

W katastrze ujęto dane dotyczące 4 miast: Bierunia, Mikołowa, Mysłowic⁴ i Pszczyzny, przy czym dla Bierunia wykazano dodatkowo 2 przysiółki wiejskie, a Mikołów został spisany oddzielnie w odniesieniu do samego miasta jak i jego części należącej do probostwa⁵. Księgi obejmują również dane dotyczące 115 wsi i przysiółków⁶. W chwili sporządzenia katastru Pszczyzna liczyła 145 obywateli, czyli więcej niż pozostałe 3 miasta łącznie. Ich liczba wynosiła w Bieruniu 34, Mikołowie 43, a w Mysłowicach 54. Należy zaznaczyć, że nie byli to wszyscy podatnicy tych miejscowości. W Pszczynie było ich łącznie 174, w tym 6 poddanych przy mieście, w Bieruniu 99, z czego 58 zamieszkiwało przedmieścia, w Mikołowie 147, a w Mysłowicach 61. Czyszn obywateli Pszczyzny od domu lub własnego mieszkania wynosił łącznie 442 talary i 8 srebrnych groszy. W Bieruniu było to 96 talarów i 10 srebrnych groszy, w Mikołowie 92 talary i 16 srebrnych groszy, a w Mysłowicach ponad dziesięciokrotnie mniej niż w Pszczynie – 42 talary i 22 grosze. Z tytułu ceł, mył, opłat wagowych Pszczyzna pozyskiwała 38 talarów rocznie, Mysłowice 8 talarów, Bieruń 2 talary i 12 srebrnych groszy, a Mikołów 1 talara. Urbarz piwny przynosił odpowiednio 80 talarów, 10 talarów, 25 talarów, 14 srebrnych groszy i 7,2 halera oraz 44 talary, 19 srebrnych groszy i 3,6 halera. Spośród rzemieślników dokumentacja podatkowa wymienia

⁴ Pomimo, że Mysłowice wraz z 9 wsiami zostały w 1536 roku sprzedane patrycjuszowi krakowskiemu Stanisławowi Salomonowi z Benedyktowic, to nadal stanowiły część pszczyńskiego wolnego państwa stanowego.

⁵ W katastrze znajduje się odpis testamentu Jana z Grabia, pana i dziedzica Mikołowa z 1287 roku, którym to ofiarował kościołowi pod wezwaniem św. Wojciecha część miasta: APW, KK, sygn. 187.

⁶ Należały do nich: Bieruń I, Bieruń II, Błasowice, Koparń, Bogucice, Bojszowy (Góme), Borynia Dolna, Borynia Górna, Brzeźnika, Brzeźce, Brzeźkowice, Bze I, Bze II, Bze III, Bze IV, Cielmice, Czarków, Cwiklice Góme, Cwiklice, Dzieckowice, Chrzempowa, Brusowa, Gardawice, Mościska, Goczalkowice, Golasowice, Gotawiec, Gostyń, Góra, Górk, Grzawa, Jankowice, Jarosowice, Jarzabkowice, Jedlina, Bojszowy Dolne, Kobielice, Kobiór, Kopicowice, Czarnuchowice, Krasowy, Królówka, Kryry, Krzyżowice, Kuznia Bogucka, Brynów, Leńczyni I, Leńczyni II, Łaziska Dolne, Łaziska Góme, Łaziska I, Łaziska II, Łazka, Miedźna, Frydek, Międzyrzecze, Mizerów, Miokre, Nowa Wieś, Omontowice I, Omontowice II, Orzesze I, Orzesze II, Panewniki, Kokociniec, Paprocany, Pawłowice część zamkowa, Pawłowice I, Pawłowice II, Piotrowice, Kostuchna, Ligota, Piasek, Pięłgrzymowice, Podlesie, Paręba, Radostowice, Rozdzierz, Rudaltowice, Rudziczka, Siedlice I, Siedlice II, Siedlice III, Siedlice IV, Smardzowice, Stara Kuznia, Stara Wieś, Studzienice, Studzionka, Suszec, Szeroka, Szopienice, Ściemnie, Górk, Śmiłowice, Dzieckowice, Tychy, Urbanowice, Warszowice, Wilkowyje, Wiśła Mała, Wiśła Wielka, Wola, Gilowice, Woszczyce, Wyry, Zabrzeg, Parąbek, Zależe, Zarzeczce, Zawada, Zawadka, Zawisć, Zgon.

w Bieruniu 14 szewców, których dochody określono na 6 talarów, 17 srebrnych groszy i 5,04 halerza, w Mikołowie 7 rzeźników i 9 szewców z dochodem ustalonym na 15 talarów, 14 srebrnych groszy i 7,2 halerza, a w Pszczynie 6 piekarzy, 10 rzeźników i 21 szewców z łącznym dochodem podlegającym opodatkowaniu wynoszącym 75 talarów, 18 srebrnych groszy i 4,32 halerza. W Mysłowicach kataster nie odnotowuje żadnego rzemieślnika. Niewielka liczba obywateli utrzymująca się z rzemiosła w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców, może w tym miejscu nasuwać pytania odnośnie źródeł ich utrzymania. Należy jednak podkreślić, że w I połowie XVIII wieku głównym źródłem dochodów ludności niewielkich miasteczek było rolnictwo. Różniły się one zatem od osad wiejskich nadanymi prawami miejskimi, możliwością organizowania targów i statusem mieszkańców. Na obszarze pszczyńskiego wolnego państwa stanowego znajdowały się wsie, w których dochody podlegające opodatkowaniu przewyższały te z Mysłowic wynoszące łącznie 199 talarów, 19 srebrnych groszy i 2,25 halerza, a nawet z Bierunia opiekujące na 466 talarów, 23 srebrne grosze i 10,5 halerza. Przykładowo łączne dochody Studzionki wynosiły 527 talarów, 15 srebrnych groszy i 8,55 halerza, a Warszowic 410 talarów, 16 srebrnych groszy i 12,6 halerza. Dla porównania dochody Pszczyny ustalono na 881 talarów, 5 srebrnych groszy i 11,295 halerza, a Mikołowa na 550 talarów, 11 srebrnych groszy i 2,7 halerza. Do głównych gałęzi gospodarki rolnej przynoszącym mieszkańcom środki utrzymania należała uprawa roli, hodowla zwierząt i użytkowanie stawów. Najwięcej wysiewano w Mikołowie tj. 132 małdry i 12,25 korca zboża przynoszące 197 talarów, 13 srebrnych groszy i 13,5 halerza. W Bieruniu było to 87 małdrów i 6,125 korca dające 182 talary, 2 srebrne grosze i 10,5 halerza, w Mysłowicach 49 małdrów i 7,75 korca o dochodzie ustalonym na 86 talarów, 2 srebrne grosze i 11 halerzy. Najmniej wysiewano w Pszczynie, bo zaledwie 44 małdry i 0,0313 korca, z czego uzyskiwano 100 talarów, 7 srebrnych groszy i 11,295 halerza. W Mikołowie hodowano 201 krów, w Bieruniu 173, w Pszczynie 90, a w Mysłowicach 80. Dochody z nich uzyskiwane wynosiły odpowiednio 114 talarów i 16 srebrnych groszy, 116 talarów i 12 srebrnych groszy, 5 talarów i 16 srebrnych groszy oraz 50 talarów i 12 srebrnych groszy. Mając powyższe na uwadze należy stwierdzić, że w Bieruniu hodowano krowy lepszych klas niż np. w Mikołowie. Duże znaczenie w I połowie XVIII wieku odgrywała

również gospodarka rybna. Stawy przynależne do Mikołowa obsadzano 3836 sztukami 3-letnich karpia. W Pszczynie było to 2520 sztuk, a w Bieruniu 1500 sztuk. Dochody z tego tytułu wynosiły kolejno 32 talary i 5 srebrnych groszy, 21 talarów oraz 12 talarów i 12 srebrnych groszy. Pszczyńskie młyny przynosiły 17 talarów i 20 srebrnych groszy dochodu. Młyn z Bierunia należący do Barthela Prußa 8 talarów, 13 srebrnych groszy i 6 halery. Największa liczba młynów, bo aż 7, była zlokalizowana w Mikołowie. Wśród młynarzy kataster wymienia tam Reginę Kytzka (lub Martina Kytz) z dochodem wynoszącym 3 talary i 12 srebrnych groszy, Carla Franza Tyrtula – 3 talary do opodatkowania, Georgea Kieltyka – 3 talary i 18 srebrnych groszy, Thomaß Taystra – 3 talary i 8 srebrnych groszy, Michela Jamny – 4 talary i 4 srebrne grosze, Michela Taystra (młynarz miejski) – 5 talarów oraz w części miasta należącej do probostwa Stentzela (Stanislaus) Taistra z dochodem 3 talary i 8 srebrnych groszy. Łącznie mikołowskie młyny przynosiły 26 talarów i 2 srebrne grosze.

Do czasu uwłaszczenia gospodarstwa rolne pszczyńskich wsi dzieliły się na sołtysie, siodłacze (kmiecie, bawerskie), półsiodłacze, zagrodnicze i chatupnicze⁷. Od chwili, w której chłopci stali się ich właścicielami następowała ich parcelacja na mniejsze jednostki. Z czasem uległ zatraceniu ten wielowiekowy podział, a w dokumentacjach majątkowych operowano już tylko powierzchnią zagród lub pól. Największa liczba gospodarstw znajdowała się w I połowie XVIII wieku w Tychach – 77. W kolejnej pod tym względem Studzionce znajdowało się 76 zagród rolniczych, w Szerokiej i Warszowicach po 66, a w Kryrach 61. W jednostkach podatkowych Bieruń I, Bieruń II, Siedlice II, Siedlice III, Siedlice IV, Stara Kuźnia znajdowało się po jednym gospodarstwie, w Łaziskach II – 3, Lędzinach II – 4, Ćwiklicach Górnych – 4, a w Zawiszi – 5. Łącznie w pszczyńskim wolnym państwie stanowym można było ich naliczyć 2775. Z liczby tej zaledwie 42 stanowiły sołectwa, przy czym w Tychach było ich 6, w Wiśle Wielkiej, Woli, Zarzeczcu po 3, w Paprocanach i Wilkowyjach po 2, a w kolejnych 23 miejscowościach po jednym. Spośród 857 kmiecych zagród rolniczych, aż 54 znajdowały się w Studzionce, 40 w Warszowicach, 34 w Łące,

⁷ Dla porównania w przypadku Miedznej sołectwo miało ponad 79 hektarów (było największym sołectwem na ówczesnej ziemi pszczyńskiej), 22 gospodarstwa siodłaków mieściły się w przedziale od 20 do 73 hektarów, 5 parceli zagrodników miało od 7 do 11 hektarów, a pola przynależne do chatup z zasady nie przekraczały kilkudziesięciu arów, ale zarzały się i 4, a nawet 7 hektarowe: R. Obelkon, *Stosunki majątkowe na wsi pszczyńskiej od połowy XVII do połowy XX wieku. Studium na przykładzie wsi Miedzna*, Pszczyna 2017, s. 150-153.

29 w Wiśle Wielkiej, a 27 w Krzyżowicach. W odniesieniu do 27 miejscowości nie wykazano w katastrze tego rodzaju nieruchomości. Gospodarstw pólśiodłaczycych na ziemi pszczyńskiej było w chwili sporządzania dokumentacji podatkowej 76. Najwięcej z 690 parceli zagrodniczych znajdowało się Krasowach i Kuźni Boguckiej – po 31 (we wsiach tych nie było nieruchomości bawerskich). W dalszej kolejności były to Ornontowice I – 30 i Bogucice – 25. Kataster karoliński podaje również dane dotyczące 1110 chałup. Niemniej liczba ta zdaje się nie być pełną⁸. Najwięcej ich wykazano w Siedlicach I – 50, w Tychach – 42, w Piotrowicach – 37 i w Szerokiej – 36.

O obszarze jakie zajmowały poszczególne wsie może świadczyć pośrednio wielkość wysiewów. Nie jest ona jednak proporcjonalna do liczby gospodarstw, jakie znajdowały się w miejscowościach. Przykładem mogą tu być Tychy, w których pomimo największej liczby zagród ogólny areal obsiewanych pól nie należał wcale do największych. Z katastru wynika, że w państwie pszczyńskim wysiewano w gospodarstwach rolnych 3348 małdry i 8,729 korca zbóż. Najwięcej przypadło na Studzionkę – 166 małdrów i 6,5625 korca. Powyżej 100 małdrów wysiewano jeszcze zaledwie w 4 jednostkach podatkowych: w Warszowicach 134 małdry i 0,75 korca, w Miedznej 127 małdrów, Wiśle Wielkiej 115 małdrów i 6,375 korca i Łące 103 małdry i 11,375 korcy. Najmniej wysiewano w Siedlicach II, III i IV – poniżej 1 małdra. Z dokumentacji podatkowej wynika, że w pszczyńskich wsiach hodowano 4942 krowy. Powyżej 100 sztuk było w Studzionce – 180, w Warszowicach – 153, w Miedznej – 139, w Łące – 129, w Wiśle Wielkiej 125, w Szerokiej – 118, w Tychach – 117, na Woli – 108, w Kryrach 103, oraz w Starej Wsi – 100. Wymienione wyżej wsie zaliczały się jednocześnie do największych na ziemi pszczyńskiej, o największym ujawnionym dochodzie do opodatkowania.

Na terenie wolnego pszczyńskiego państwa stanowego wyróżniało się wielkością 17 gospodarstw sołtysich i siodłaczycych, w których wysiewano powyżej 6 małdrów zbóż. Należy mieć na uwadze, że np. w całych Szopienicach wysiewano 13 małdrów i 2,5 korca, Kobiórze 17 małdrów i 7,25 korca, a w Podlesiu 16 małdrów

⁸ W przypadku Miedznej kataster wymienia jedynie 8 chałup z Frydka, a pomija 12 kolejnych z samej Miedznej, na które wskazuje inna dokumentacja z tamtego okresu: R. Obetkon, *Stosunki...*, s. 141-142.

i 11 korcy. Warto w tym miejscu je wymienić: w Goczałkowicach była to parcela Georga Kalarusa, na której wysiewano 6 maźdrów i 2,25 korca zboża; w Grzawej zagroda Valentina Schultza – 6 maźdrów i 7 korcy wysiewu; w Łące u Paula Wawrutzka 6 maźdrów i 9,75 korca; w Miedznej u Hannßa Prussa 7 maźdrów i 4 korce, u Georga Kutscha 7 maźdrów i 10 korcy, u Hannßa Dużego 6 maźdrów i 5,5 korca, u Andreasa Sosny 6 maźdrów, u Barthela Marka 6 maźdrów i 5,75 korca; w Porębie u Lorentza Greicarka 7 maźdrów i 3,375 korca; w Rudolłowicach u Sebastiana Wrobla 6 maźdrów i 10 korcy; w Starej Wsi u Michela Spyry 6 maźdrów i 0,1875 korca; w Studzionce u Paula Sleziony 6 maźdrów i 6 korcy; w Warszowicach u Jacoba Stańka 6 maźdrów i 3,9375 korca, u Hannsa Kolzera 6 maźdrów i 10,313 korca; w Wiśle Małej u Andreasa Waleczka 6 maźdrów i 6 korcy, u Lorentza Kurczyka 6 maźdrów i 4,5 korca oraz w Wiśle Wielkiej u Michela Kretschmera 7 maźdrów.

Z wyżej przytoczonych danych wynika, że poszczególne miasta jak i wsie różniły się pomiędzy sobą w znaczącym stopniu. Spośród licznych miejscowości rolniczych trudno wytypować takie, które byłyby zbliżone do siebie pod względem rodzaju poszczególnych typów gospodarstw, jak i wielkością wysiewów. Ograniczone ramy niniejszej publikacji nie pozwalają na przedstawienie wszystkich danych dotyczących poszczególnych miejscowości, jak i indywidualnych gospodarstw, pomimo bogactwa informacji jakie znajdujemy w katastrze karolińskim. Dane te mogą natomiast stać się przedmiotem odrębnego wydawnictwa.